

Про деякі кістяні знаряддя праці доби пізньої бронзи

За доби пізньої бронзи на відміну від раннього періоду значного розвитку досягли продуктивні сили. За таких умов гостра нестача металу в степовій смузі Північного Причорномор'я примушувала людину з максимальною ефективністю використовувати камінь, дерево, кістку як сировину для виробництва знарядь праці і побутових речей. Особливо великих успіхів було досягнуто в обробці кістки у сабатинівський час. На досліджених поселеннях виявлено колекції виробів з кістки та рогу, однак призначення багатьох речей залишається загадковим. На особливу увагу заслуговують два типи знарядь праці: лопатки з нарізними зубцями і так звані тупики.

Зубчасті знаряддя виготовляли переважно з лопаток великих тварин — коня, бика, оленя (рис. 1, 1—3). Зубці вирізали ножом по краю зчленованої поверхні, шириною 0,2—0,3 см. Привертає увагу численність таких знахідок. У с. Кірове, наприклад, виявлено 21 екземпляр, в Сабатипівці — 14, на поселенні культури ноа в Островці — 35. В синхронних похованнях ці знаряддя не трапляються, що свідчить про їх утилітарне призначення.

Однак у дослідників немає єдиної думки щодо функцій вказаних виробів. Зазначено, що сліди сирацьованості простежуються тільки на зовнішній поверхні зубців.

Як припускає О. В. Бодяньський, такі знаряддя використовувались для обробки шкір¹. О. О. Кривцова-Гракова та І. П. Погребова вважають, що нарізні лопатки застосовувались або в чинбарній справі для здирання міздри шкіри, або в текстильному виробництві для тіпання рослинних волокон². О. І. Тереножкін³ цю знахідку називає скребачкою з лопатки бика.

М. П. Грязнов дослідив під мікроскопом спрацьованість на знаряддях з поселення Гіндешти і дійшов висновку, що вони могли використовуватись для роботи по м'якому і в'язкому матеріалу, найімовірніше по глині. Виходячи з цього, Г. І. Мелюкова трактує лопатки з зубцями як знаряддя для первинної обробки поверхні керамічних виробів⁴. Такої ж думки дотримується румунський археолог А. Д. Александреску⁵. Як вважає Е. А. Балагурі, зубчастими предметами ошершавлювалась поверхня посудин, щоб запобігти відшаровуванню ангоба. Коли усунути ангоб, можна помітити заглиблені смуги, що відновідають зубцям знаряддя.

У Румунії на пам'ятках культури нса, зокрема на поселенні Русені-Ной⁶⁻⁷, виявлені зразки, у яких поряд з зубцями на краю зчленованої

¹ О. В. Бодяньський. Археологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра в 1947—49 рр.— АП, IV, К., 1952, стор. 175.

² О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.— МИА, № 46. М., 1955, стор. 131; И. П. Погребова. Присадовское поселение на р. Ингуле.— СА, 4. М., 1960, стор. 87.

³ А. И. Тереножкин. Основы археологии предкифского периода.— СЛ. М., 1965, стор. 68.

⁴ А. И. Мелюкова. Культуры предкифского периода в лесостепной Молдавии.— МИА, № 96. М., 1961, стор. 22—23.

⁵ М. Петреску-Дымбовица. Конец бронзового и начало раннежелезного века в Молдове в свете последних археологических раскопок.— Dacia, n. s. IV, стор. 147.

⁶⁻⁷ M. Petrescu-Dambovitza. Contributii la problema sfarsitului epocii bronzului si insoptului epocii fierului in Moldova.— SCIV, IV, N 3—4. Bucuresti, 1953, стор. 455, рис. 4, 2.

поверхні вирізаний гребінь на сплющеній частині лопатки з протилежного кінця. На підставі цієї знахідки М. Петреску-Димбовіца висловив думку, що такі знаряддя використовували як уток на ткацькому верстаті⁸.

З румунським ученим можна погодитися, що сплющений бік знаряддя з гребенем міг служити утком, однак звідси не випливає таке саме

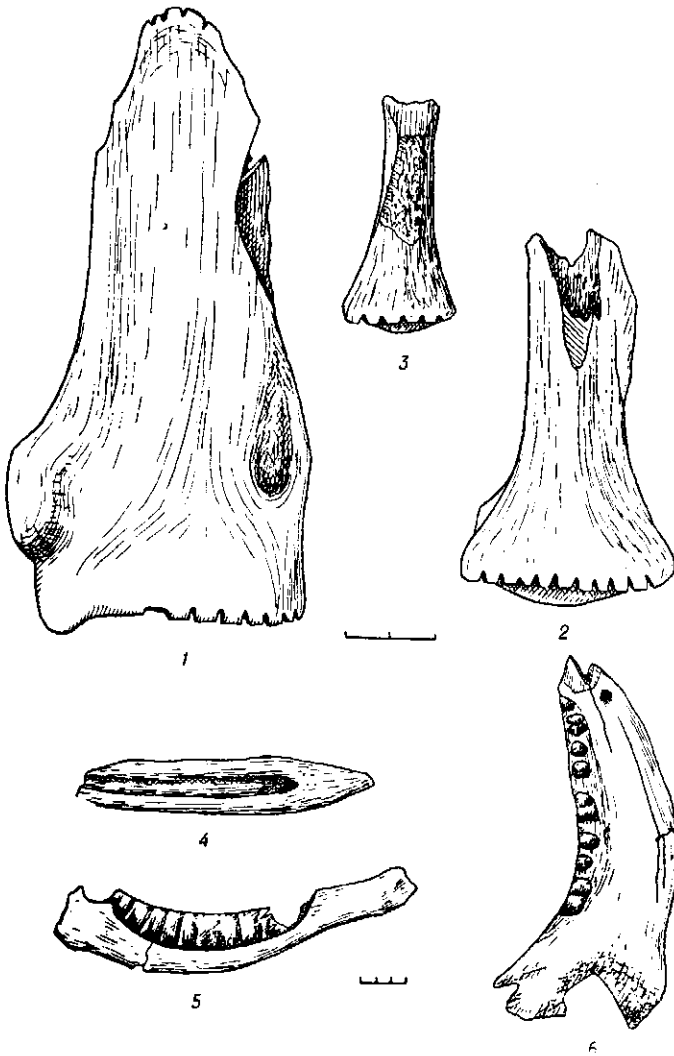

Рис. 1. Знаряддя праці з кісток тварин:
1—3, 5 — с. Кірово; 4, 6 — с. Ушкалка.

призначення зубців по краю зчленованої поверхні. Найімовірніше, вказане знаряддя було використане повторно. Проте не треба відкидати можливість одночасного суміщення двох знарядь різного призначення в одному корпусі. В той час, коли ще не існувало спеціалізації ремесел, за винятком ливарної справи, люди займалися і ткацтвом, і ліпленням посуду, і вичинкою шкіри. За таких умов існування двоединого знаряддя видається цілком можливим. Нам відомі і лопатки з зубцями лише по краю зчленованої поверхні, і екземпляри, що мають зубці тільки на сплю-

⁸ М. Петреску - Димбовіца. Вказ, праця, стор. 147.

щеному кінці, наприклад, знахідка з поселення зрубної культури Ляпів хутір на Дону⁹.

В с. Кірове виявлене знаряддя, типологічно близьке до предмета з Русені-Ной, але заглиблення між зубцями гребеня на сплющеному краю настільки незначні, що можливість використання його як утка ставиться під сумнів (рис. 1, 1).

Для з'ясування призначення зубчастих лопаток було піддано аналізу 38 знарядь з Кірового, Сабатинівки, Чикалівки. Дослідження значної кількості знахідок приводить до висновку, що недоцільно обмежувати функції знарядь такого типу якоюсь однією галуззю використання. Припущення, що вони використовувались для попередньої обробки керамічної поверхні, викликає деякі сумніви. При згладжуванні кераміки, якою б м'якою та в'язкою маса не була, поява лінійних слідів від обробки неминуча¹⁰. Поверхня зубців, що були в роботі, на багатьох лопатках лощена, і навіть під лупою ніяких лінійних слідів виявити не вдалося. Г. І. Мелюкова та Е. А. Балагурі підкреслюють, що обробка кераміки вимагає саме зубчастих знарядь, але стертість робочого краю свідчить про участь не лише зубців, а й ділянок по краю зчленованої поверхні, де їх зовсім не було. На поселенні сабатинівського типу поблизу с. Чикалівка виявлена лопатка зі стертим від роботи краєм, що не мав зубців. Слід зазначити також, що М. П. Грязнов зробив свої висновки після обстеження лише чотирьох лопаток — кількості, на наш погляд, зовсім недостатньої для остаточних узагальнень.

Ймовірно, здебільшого нарізні лопатки використовувались для вищипки шкір. Про це свідчить характерна сточеність кістки, яка могла з'явитись лише в результаті сильного тертя шкіри. Ряд досліджених знарядь має зубці з шорсткою поверхнею. Можливо, саме ними користувались для первинної обробки кераміки.

На Сабатинівському поселенні серед інших була виявлена лопатка, зубці якої містилися не тільки на лицьовому, а й тильному боці зчленованої поверхні. Так, певно, досягалась більша ефективність знаряддя. Відзначимо також знайдену в с. Кірове мініатюрну лопатку молодої свині, вкриту зубцями. То міг бути інструмент для особливо тонкої роботи, але цілком можливо, — що й дитяча іграшка (рис. 1, 3).

Процес виготовлення вказаних знарядь не обмежувався нарізкою зубців. Насамперед, лопатку пристосовували так, щоб зручніше було тримати її рукою, тобто сильно обламували сплющений бік кістки і потрібну частину потовщення, а вже потім нарізали зубці. Протилежний від них кінець знаряддя також частково обробляли, про що свідчить характерна лощена поверхня, навіть і тоді, коли там немає зубців гребеня.

Поширеним типом знарядь праці на степових поселеннях доби пізньої бронзи є так звані тупики (рис. 1, 4—6). Слід зазначити, що «тупиками» користувались носії різних археологічних культур на величезній території від Румунії на заході до східного Казахстану і Західного Сибіру на сході.

Матеріалом для «тупиків» правили нижні щелепи великих тварин, причому як ціла половина щелепи, так і акуратно обрізана її частина. Робочий край проходив по лінії внутрішнього вигину, тому за формою знаряддя нагадує серп з рукою. Функцію ручки виконує вузький кінець щелепи з навмисне заокругленим для зручності краєм.

Призначення «тупиків» остаточно не з'ясоване. Здебільшого дослідники визначають їх як знаряддя для розминання шкіри або розгладжування швів¹¹. М. П. Грязнов висловив припущення, що «тупики» вико-

⁹ М. П. Грязнов. Землянки бронзового века близ хутора Ляпичева на Дону.— КСИИМК, вып. L. М., 1953, стор. 143.

¹⁰ С. А. Семенов. Первобытная техника.— МИА, № 54. М., 1957, стор. 23.

¹¹ С. С. Черников. Восточный Казахстан в эпоху поздней бронзы.— МИА, № 88. М., 1960, стор. 28.

ривувались для тіпання рослинних волокон¹². І справді, на них нема характерних слідів сточування, які з'являються від тертя зняряддя об шкіру. Зате добре помітні сліди свідчать, що тримали «тупик» в руці за передній кінець і терли найбільш сильно з лівого боку. Така спряцьованість характерна для тіпал для льону та конопель¹³. С. С. Черніков, не заперечуючи М. П. Грязнову, зазначає, що фактів використання льону та конопель або кендиря та кропиви у нас немає, бо всі відомі залишки андронівського одягу — вовняні¹⁴.

Вивчення численних залишків щелеп тварин зі слідами праці наводить на думку, що з цих щелеп робили зняряддя різноманітного призначення. Тип «тупиків», описаних М. П. Грязновим¹⁵, міг використовуватись для тіпання рослинних волокон. Про це свідчать етнографічні паралелі. Такий «тупик» знайдено і в с. Кірове (рис. 1, 5). Можна припустити, що ряд «тупиків» виконував функції серпів. Кістяне зняряддя з поселення культури ноа Гірбовець¹⁶ типологічно близьке до бронзових серпів-сікачів, що досить поширені в пам'ятках зрубної культури. Заслужовує на увагу зіставлення «тупика», виявленого на поселенні Каваді-нешти (культура ноа), з так званими косарями зі скарбу бронзових речей поблизу с. Соснова Маза і курганного поховання поблизу с. Ягодного у Поволжі¹⁷. Крім типологічного ряду, складеного А. Флореску, можна назвати «тупик» з поселення андронівської культури неподалік с. Трушникове у Східному Казахстані¹⁸. Вказані «тупики», як і косарі, мають в основі отвори і приблизно однакові за розмірами.

Деякі зняряддя з обрізаними або стесаними краями щелепи, можливо, використовувались як скребачки. К. В. Сальников називає їх «тупиками-скобелями»¹⁹. На Україні такі знахідки трапились в Сабатинівці і в нижньому шарі Ушкалки (рис. 1, 4)²⁰.

Щелепи використовувались також ще для одного зняряддя. Основа його — найбільш масивна частина щелепи, а вузький передній кінець відламаний. Зубці, що утворилися на місці зламу після відповідної доробки, стають робочим краєм. Такого типу предмет був знайдений у нижньому шарі Ушкалки (рис. 1, 6), а також на поселеннях культури ноа²¹. Важко сказати, яке було призначення цих знярядь. Можливо, вони застосовувались для вичинки шкір.

Унаслідок вивчення кістяних знярядь праці можна висвітлити важливі моменти матеріальної культури доби пізньої бронзи. Про це свідчить поданий вище аналіз двох типів кістяних знахідок. Дослідження нагромадженого матеріалу дасть змогу не лише остаточно розв'язати питання про призначення знярядь з кістки й рогу, а й значно розширити наші знання про життя і працю первісних людей.

¹² М. П. Грязнов. История древних племен Верхней Оби.— МИА, № 48. М., 1956, стор. 77.

¹³ М. П. Грязнов. К вопросу о культурах эпохи поздней бронзы в Сибири.— ҚСИИМК, вып. 64. М., 1956, стор. 40.

¹⁴ С. С. Черников. Восточный Казахстан..., стор. 28—29.

¹⁵ М. П. Грязнов. К вопросу о культурах..., стор. 40, рис. 14, 10.

¹⁶ A. Florescu. Sur les problèmes su bronze tardif Carpato-Danubien et nord-ouest. Pontique.— Dacia, n. s. XI. Bucarest, рис. 10, 19.

¹⁷ A. Florescu. Contributii la cunoasterea culturii Noua.— Arheologia Moldovei, II—III. Iasi, 1964, рис. 18, 1—3.

¹⁸ С. С. Черников. Восточный Казахстан..., табл. XLVII, 32.

¹⁹ К. В. Сальников. Бронзовый век Южного Зауралья.— МИА, № 21. М., 1951, рис. 15, 2.

²⁰ Д. Я. Телегин. Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я.— Археологія, т. XII. К., 1961, рис. 4, 1.

²¹ А. И. Мелюкова. Культуры предскифского периода..., рис. 11, II; A. Florescu. Sur les problèmes..., рис. 19, 4, 7.

В. В. ОТРОЩЕНКО

О некоторых костяных орудиях труда эпохи поздней бронзы

Резюме

В статье делается попытка определить функциональное назначение лопаток животных с нарезными зубцами и так называемых тупиков. Эти орудия труда хорошо известны по многочисленным находкам на поселениях эпохи поздней бронзы в причерноморских степях. Однако до сих пор нет единого мнения относительно назначения упомянутых орудий труда. Изучив их образцы, находящиеся в фондах ИА АН УССР, автор пришел к заключению, что зубчатые лопатки животных использовались в основном для обработки кожи. Определить однозначно применение «тупиков» невозможно. Среди них удается выделить трепала, скребки и, вероятно, вид орудий для обработки кожи.

В. П. ЗОЛОТУН

Палеогрунтови дослідження в Каховському районі

1969 р. здійснювались археологічні розкопки курганів на землях радгоспу «Червоний Перекоп». Ця територія розташована за 30 км на південь від Каховки на південних солонцюватих чорноземах, які за своїм генезисом наближаються до темно-каштанових ґрунтів. Гранулометричний склад * ґрунтового різновиду змінюється від важкосуглинистого до глинистого (табл. 1; 2) і містить 60% пилу або навіть більше, досить багато глини та мулу (елементарні частки менше 0,01 і 0,001 мм у діаметрі). Особливо багато глини міститься в елювіальному горизонті, що залягає на глибині 20—40 см, вище і нижче у профілі тонких часток менше.

Важливою властивістю описуваних ґрунтів є їх солонцюватість або здатність сильно набухати (при зволоженні збільшувати об'єм) та зменшуватися в об'ємі, надмірно ущільнюватися і розтріскуватися при висиханні, а також погано поглинати воду. Після дощу тут довго стоять калюжі, вода з яких головним чином випаровується.

Геоморфологічно місцевість розкопок являє собою рівну безстічну територію Причорноморської западини з незначними або великими замкнутими подовими низинами, що де-не-де вклинюються в рельєф¹.

Кургани могильники розташовувались на підвищеному рівнинному плато поблизу великого поду, де в минулому протягом більшої частини року стояла вода. Тоді тут водилося чимало дикої водоплавної птиці. Лише після суцільної оранки розташованих навкруги цілих та перелогових земель у 40-х роках ґрунт поду став пересихати в кінці або на початку червня.

У давнину под у цьому районі був єдиним джерелом прісної води, а коли рослинність в степу вигоряла, задовольняв потреби в кормах для великої рогатої худоби. Болотна рослинність використовувалася стародавніми племенами для будівництва жител.

* Вивчення палеоґрунтів проведено нами у складі Каховської експедиції ІА АН УРСР.

¹ П. К. Заморий. Четвертичные отложения Украинской ССР. К., 1954, стор. 64—66.